

Kinga Piotrowiak-Junkiert

Adam Mickiewicz University, Poznań

kp13056@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3682-4135

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE

NR 24 (2023)

DOI: 10.14746/pss.2023.24.16

Wielogłos. Polskie, czeskie i słowackie teksty o Zagładzie

Handbook of Polish, Czech, and Slovak Holocaust Fiction. Eds. Elisa-Maria Hiemer, Jiří Holý, Agata Firlej, Hana Nichtburgerová. Berlin: De Gruyter. 2021, 514 s. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110671056>

Książka *Handbook of Polish, Czech, and Slovak Holocaust Fiction* wydana pod redakcją Elisy-Marii Hiemer, Jiřego Holego, Agaty Firlej i Hany Nichtburgerovej należy do pozycji, które łączą w sobie dwa kluczowe postulaty: pisarstwa uzupełniającego luki w dotychczasowych badaniach naukowych i podręcznika poszerzającego świadomość literacką. W obszernym wprowadzeniu do podręcznika redaktorzy szczegółowo wyliczają dotychczasowe zaniedbania nauki w zakresie badań nad literaturą poświęconą Zagładzie, zwłaszcza w kontekście badań nad literaturą czeską i słowacką. W publikowanych w ostatnich latach pracach podejmujących temat literackiej reprezentacji doświadczenia Zagłady obecność autorów z Czech i Słowacji wydawała się znikoma:

The underrepresentation is clear from the numbers: the *Reference Guide to Holocaust Literature* (Young, Riggs, 2002) presents 225 authors but only two of them were of Czech origin, three of Slovak. For Polish the situation looks slightly better: 23 authors. In *Holocaust Literature. An Encyclopedia of Writers and Their Work* (Kremer, 2003), out of 312 entries, we

count 31 Polish, 3 Czech, and not a single Slovak entry. Sicher's *Holocaust Novelists* (2004) includes three Polish and four Czech authors out of 43 articles. The entry about Holocaust literature in *The Oxford Handbook of Holocaust Studies* (Hayes, Roth, 2012) mentions three Polish authors but no Czech or Slovak ones. Similarly, John K. Roth's *Holocaust Literature I–II* (Roth, 2008) considers three Polish, two Czech, and not a single Slovak work (s. 1–2).

Pojedyncze nazwiska pojawiające się we wspomnianych pozycjach naukowych nie mogły zaspokoić potrzeby rzetelnego zmapowania literatury czeskiej i słowackiej podejmującej temat Zagłady. Ze świadomości tego braku zrodziła się koncepcja zawiązania w 2010 roku grupy badawczej, a później także napisania książki, która miała stać się przewodnikiem po środkowoeuropejskiej literaturze w światowych badaniach nad Zagładą.

Podczas prac nad koncepcją wyłoniono dwa główne kryteria porządkujące dobór tekstów do druku: chronologiczne oraz estetyczne. Autorzy książki podkreślili przy tym, że trudno jest zdefiniować „polskość”, „czeskość” i „słowackość” omawianych tekstów, zwłaszcza w przypadku twórców piszących w różnych językach lub po emigracji kontynuujących praktykę literacką w nowym języku. Nie zawsze tożsamość artystów miała związek z ich pochodzeniem czy językiem kraju, w którym tworzyli. Twórców przyporządkowano do literatur krajów, w których powstawały ich książki.

Warto zaznaczyć, że niedostateczna obecność literatury małych języków w pracach naukowych wielokrotnie wynikała z wyraźnie dostrzegalnej bariery językowej. Książkami napisanymi w małych językach zajmuje się wąska grupa badaczy, a to, co stanowi wspólny dla badaczy Zagłady punkt odniesienia, często sprowadza się do tekstów napisanych lub przetłumaczonych na język angielski lub inne duże języki (*casus* Kosińskiego). Ambicją omawianej książki było nie tylko wskazanie pozycji niesłusznie zapomnianych, a przez to niedostatecznie skomentowanych, ale także ukazanie różnorodności literackiej. Autorzy podręcznika postanowili umieścić w nim autorów zarówno żydowskiego, jak i nieżydowskiego pochodzenia, a także teksty zróżnicowane pod względem wykorzystanej narracji i literackości języka. Dodatkowo

kryterium było włączenie do korpusu książki tytułów napisanych przez trzecie pokolenie i przekroczenia horyzontu tekstów łatwo wpisujących się w kategorię literatury „autentycznej”.

Podręcznik został skomponowany z pojedynczych haseł, a każde z nich zostało poświęcone jednej książce. Streszczenie fabuły poprzedza informacja o przekładach danego tytułu na inne języki, adaptacjach filmowych, a także o autorze i innych dziełach, które napisał. Hasła opatrzone są danymi bibliograficznymi, wskazaniem głównego problemu danej książki oraz jej podobieństwa do innych tytułów omówionych w podręczniku. Na końcu znajduje się bardzo pomocny wykaz wszystkich tytułów (w języku angielskim i oryginalnym) w porządku alfabetycznym i chronologicznym, indeks osobowy, a także indeks tematów, motywów, obrazów, miejsc. Dzięki tym zestawieniom badaczom poszukującym podstawowych informacji na temat czeskich, słowackich czy polskich tekstów o Zagładzie łatwiej będzie odnajdywać książki z konkretnego kraju i napisane w określonym przedziale czasowym.

Ponieważ książka ta powstała, by wypełnić luki w wiedzy na temat polskiej, czeskiej i słowackiej literatury dotyczącej Zagłady, na szczególną uwagę zasługuje wstęp (*Introduction*), który poprzedza hasła i został podzielony na dwa osobne rozdziały poświęcone przebiegowi wojny i lat powojennych oraz odpowiedzi konkretnych literatur na te wydarzenia (*Polish Holocaust Literature* oraz *Czech and Slovak Holocaust Literature*), a także rozdziały *Looking to the Future* oraz *Common Topics, Motifs, and Strategies*. Dla badaczy nieznających realiów wojennych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej połączenie wiedzy historycznej i komentarz do sytuacji Polski, Czech i Słowacji w czasie II wojny światowej, ze wskazaniem obecności kluczowych etapów wojny w tych literaturach, może stanowić znakomity punkt wyjścia do dalszych, pogłębionych studiów.

W części poświęconej literaturze polskiej przywołano m.in. okoliczności powstawania Archiwum Ringelbluma, teksty z getta łódzkiego, dominację świadectw w czasach powojennych, dokumenty Zofii Nałkowskiej i opowiadania Tadeusza Borowskiego, nurt literatury chrześcijańskiej (*casus* Zofii Kossak), a także narodziny wojennej i powojennej poezji oraz najważniejszych motywów. Wśród wymienionych książek i opracowań historycznych, które mogłyby służyć za podstawową literaturę badawczą dla naukowców i czytelników pierwszy raz mierzących

się z tym tematem w obrębie tekstów polskojęzycznych warto wymienić *Dziennik getta warszawskiego* Adama Czerniakowa, *Czarny potok* Leopolda Buczkowskiego, *Pożegnanie z Marią* Tadeusza Borowskiego, *Z otchłani* Zofii Kossak, *Dzień gniewu* Romana Brandstaettera, *Spowiedź* Calka Perechodnika, *Jasełka-moderne* Ireneusza Iredyńskiego, *Kamień graniczny* Piotra Matywieckiego czy *Pamiętnik miłości* Stanisława Wygodzkiego. Oprócz wymienionych tu tytułów pojawiła się także antologia Michała Borwiczka, *Pieśń ujdzie cało* oraz *Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski* (pod redakcją Barbary Engelking i Jana Grabowskiego).

Część poświęcona literaturze stanowi także skrótową prezentację tła historycznego czasów po zakończeniu II wojny światowej (*Early Writings: World War II until 1948*), wczesnej ery komunistycznej z lat 1949–1953 (*The Early Communist Era: 1949–1953*), a później także postalinowskiej odwilży i Marca 1968 roku (*From the Thaw until the March Campaign: 1953–1968*), czasu wyciszenia tematu wojny w latach 1968–1981 (A „*Silenced*” *Topic until Martial Law: 1968–1981*), stanu wojennego, powrotu literatury dotyczącej wojny i liberalizacji kultury w latach 1981–1989 (*Rediscovery of the Topic and Cultural Liberalisation: 1981–1989*), a także lat 1989–2004 (*The Age of Late Testimonies and Family Stories: 1989–2004*) i czasów najnowszych po 2004 roku (*Pop Culture Depictions and Struggle for Interpretative Predominance: 2004 – Present*). Wyliczone rozdziały uwzględniają nie tylko najważniejsze wydarzenia historyczne charakterystyczne dla danego okresu, ale przede wszystkim dynamikę zjawisk literackich (jak również kulturowych i społecznych), a co za tym idzie, skupiają się na najciekawszych zjawiskach prozatorskich i poetyckich (literatura emigracyjna, tendencje moralizatorskie, wpływ realizmu socjalistycznego).

W rozdziale poświęconym odwilży stalinowskiej i Marcowi 1968 roku pojawiło się syntetyczne omówienie najważniejszych zmian w literaturze i nasilenia zauważonych wcześniej tendencji, np.: obecności tematu żydowskiego po 1945 roku, rozwoju fikcji autobiograficznej, odrzucenia moralizatorskiego wyjaśniania Zagłady, wprowadzenia sankcji wobec obywateli żydowskiego pochodzenia przez władze PRL-u, które doprowadziły do masowej emigracji z kraju. W kolejnym rozdziale, doprowadzającym refleksję nad kondycją literatury do czasu stanu wojennego, autorzy zauważyli obecność tematu bierności Polaków wobec prześladowanych Żydów, przywołując znany esej Jana Błońskiego,

Biedny chrześcijanin patrzy na getto z 1987 roku. Tekst ten był punktem wyjścia do zwrócenia uwagi na powracający problem rozliczenia z czasem wojny (w *Małej apokalipsie* Tadeusza Konwickiego, w *Dzienniku czasu wojny* Zofii Nałkowskiej czy w *Chlebie rzuconym umarłym* Bogdana Wojdowskiego). Dodatkowymi kontekstami literackimi były teksty Hanny Krall i Marka Edelmana.

Lata 1981–1989 zostały opisane w świetle rozmowy Hanny Krall z Markiem Edelmanem, opublikowanej jako *Zdążyć przed panem Bogiem* w 1977 roku oraz filmu „Shoah” Claude’a Lanzmanna. Przywołane teksty, m.in. opowiadania Krall i Szczypiorskiego, *Umschlagplatz* Marka Rymkiewicza, *Kadysz* Grynberga i *Zagłada* Piotra Szewca, były kamieniami milowymi polskiego pisarstwa tego okresu o Szoa.

Rozdziały obejmujące ostatnie trzy dekady praktyk artystycznych pozwalają dostrzec przebieg kolejnych faz pisarstwa o doświadczeniu Zagłady, a także ewolucję badań nad literaturą komentującą teksty o niej. Wiele uwagi poświęcono pracom krytycznym (Przemysław Czaplińskiego, Justyny Kowalskiej-Leder, Bartłomieja Krupy, Mieczysława Dąbrowskiego i innych) oraz środowiskom prasowym, które w regularnym trybie publikowały artykuły dotyczące pamięci o Zagładzie (m.in. *Ośrodek Karta*). Dzięki takim syntetycznym, wielopoziomowym prezentacjom kondycji literatury i krytyki omówienie twórczości dotyczącej fikcjonalnych reprezentacji Zagłady jest pełniejsze. Czytelnicy książki, którzy uczynią z niej swój prywatny przewodnik po tematach i strategiach narracyjnych, będą mogli tylko na jej podstawie otrzymać niezbędne do pracy intelektualnej narzędzia: kontekst historyczny, analizę poszczególnych tendencji charakterystycznych dla danego kraju, a także związek opisywanych książek z innymi zjawiskami danego okresu (np. popkulturą, studiami nad tożsamością czy tendencjami kulturowymi). Autorzy książki nie stronili także od ukazania pól literackich, w obrębie których toczą się polemiki. Wśród tekstów literackich w tym rozdziale wspomniano m.in.: *Nowolipie* Józefa Hena, *Czarne sezony* Michała Głowińskiego, *Koń pana Boga* Wilhelma Dichtera, *Dom, sen i gry dziecięce* Juliana Kornhausera, *Kamień graniczny* Piotra Matywieckiego, *W ogrodzie pamięci* Joanny Olczak-Ronikier.

Część poświęconą literaturze czeskiej i słowackiej (*Czech and Slovak Holocaust Literature*) także podzielono na rozdziały skupione na

konkretnych wydarzeniach historycznych. W pierwszym, omawiającym czasy wojny i czas powojenny do 1949 roku (*Early Writings: Word War II until 1949*), zwrócono uwagę na specyfikę tekstów powstających w Czechach i Słowacji, wśród których wyróżniały się praktyki kabaretowe i teatralne w getcie w Terezynie (w języku czeskim, niemieckim, jidysz i innych). Niektóre utwory dotyczące tego getta opublikowano wiele lat po wojnie (*casus* Michala Flacha). Autorzy książki przywołali także twórców, którzy wykorzystywali nieoczywiste gatunki, m.in. estetykę groteski (np. *The Last Cyclist* [*Poslední cyklista*] Karel Švenka). Najważniejsze teksty tego okresu, które przedstawiono jako kluczowe to: *The Land without God* (*Země bez Boha*, 1948) Oty Krausa, *A Christmas Legend from the Ghetto* (*Vánoční legenda z ghetta*, 1946) Františka Kafki czy utrzymane w konwencji czarnego humoru *Life with a Star* (*Život s hvězdou*, 1949) Jiříego Weila, który po 1950 roku został uciszony, a jego książki objęto zakazem publikacji. Najważniejszymi wydarzeniami w słowackiej historii omawianego okresu było objęcie rządów przez Jozefa Tišę i utrzymanie polityki nacjonalistycznej oraz klerykalnej, a także „aryzacja” ziem czeskich i słowackich, której szczególnym przejawem był tzw. „Kodeks Żydowski” z 1941 roku, zbiór antysemitycznych reguł, które radykalnie regulowały życie Żydów na terenie Słowacji. Zaznaczono, że większość tekstów napisanych przez słowackich Żydów nie zachowała się. Ukazywały się natomiast teksty pisarzy nieżydowskich, np. Dominika Tatarki *The Clerical Republic* (*Farská republika*, 1948) i *Piargi* (1947) Františka Švantnera. Jedną z najważniejszych postaci tego okresu był także Leopold Lahola, autor książki opublikowanej dopiero w 1968 roku *The Last Thing* (*Posledná vec*), która składała się z opowiadań relacjonujących kluczowe w życiu Laholi doświadczenia wojenne, w tym także partyzanckie.

Rozdział *From Stalinism to Liberalisation: the 1950s and 1960s* skupia się na początkach reżimu komunistycznego w Czechosłowacji, omawia proces „spiskowców syjonistycznych”, czyli sprawę Rudolfa Slánskiego w listopadzie i grudniu 1952 roku, a także wprowadzenie komunistyczno-centrycznej narracji o czasie obozów. Teksty ukazujące wojowniczą postawę wojennych komunistów, a nie mechanizmy systematycznej eksterminacji Żydów, były wyraźnie promowane przez politykę kulturalną. Wyjątek stanowiła twórczość Jiříego Kolářa (np. *The Liver of*

Prometheus, oryg. *Prometheova játra*, 1979), który stosował technikę narracyjnego kolażu, łącząc fikcję z tekstami autentycznymi. W tej technice znaczące sukcesy osiągnął także Jíří Weil, autor *Elegy for 77.297 Victims* (*Žalozpěv za 77 297 obětí*). Temat Zagłady powrócił do literatury czeskiej i słowackiej dopiero pod koniec lat 50. za sprawą utworów opisujących miłość żydowskiej dziewczyny i nieżydowskiego chłopca (słowackiego *St. Elisabeth's Square* Rudolfa Jašika i czeskiego *Romeo and Juliet and the Darkness* Jana Otčenáška – oba z 1958 roku), ale także poezji Jána Odruša i Mikuláša Kováča. Jednym z najważniejszych czeskich prozaików tego okresu był Arnošt Lustig, umieszczony w getcie w Terezynie, a później osadzony w Auschwitz, autor m.in. *Diamonds of the Night* (oryg. *Démanty noci* z 1958 roku) i takich opowiadań jak *The Prayer for Katherina Horovitzova* (oryg. *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou* z 1964 roku). Wielu pisarzy nieżydowskiego pochodzenia (np. Josef Škoverecký czy Ladislav Fuks) traktowało Zagładę jako metaforę totalitarnego świata. Ich powieści ukazywały bohaterów, którzy mierzą się z osaczeniem, ekstremalnym zagrożeniem i tragicznymi, bo niemożliwymi do satyfakcjonującego rozstrzygnięcia dylematami. Wyraźnie widać, że kolejne lata przyniosły w literaturze czeskiej i słowackiej potrzebę wprowadzenia tematu rozliczenia z czasami wojny. Pojawiły się takie teksty, jak: *The Stein Brothers Are in the Town* (oryg. *Ve městě jsou bratři Steinové* z 1967 roku) czy *Sklep przy głównej ulicy* (*Obchod na korze*, 1965) Ladislava Grosmana. Antysemickie nastroje zaostrzyły się w Słowacji w 1967 roku po wojnie sześciodniowej, kiedy kraj zerwał stosunki dyplomatyczne z Izraelem, przeciwko czemu protestowali czescy i słowaccy intelektualiści m.in. Lustig i Klíma. Temat ten powrócił na Kongresie Pisarzy w 1967 roku i stał się jednym z punktów wyjścia dla czechosłowackiej Praskiej Wiosny.

Kolejne powojenne lata, opisane w rozdziale *The „Normalisation”: the 1970s and 1980s* ukazują sytuację pisarzy po zdławieniu Praskiej Wiosny przez inwazję wojsk sowieckich w sierpniu 1968 roku. Część pisarzy emigrowała (Grosman do Izraela, Lustig do USA, Škvořecký do Kanady), tajna policja monitorowała życie obywateli, powróciły antyżydowskie nagonki, cenzura spacyfikowała wszelkie przejawy swobody literackiej. W tym trudnym czasie temat Zagłady został w Czechosłowacji zmarginalizowany i ukazywały się pojedyncze książki, np. *A Message in the Bottle* (*Lahvová pošta aneb Konec posledních sto let*, 1971) Norberta Frýda

czy *Śmierć pięknych saren* Oty Pavla (*Smrt krásných srnců*, 1974). Ważnym głosem były także teksty emigranta, Viktora Fischla, Kláry Jarunkowej czy Jána Johanidesa.

Reżim w Czechosłowacji skończył się w 1989 roku, zniesiono więc cenzurę i otwarto zamknięte dotąd granice kraju. Wraz z ożywieniem polityki międzynarodowej i społecznej powróciły tematy dotąd słabiej obecne, w tym także temat Zagłady. Rozdział *After the „Velvet Revolution”: 1989 – Present* ukazuje, w jaki sposób literatura czeska i słowacka go podejmowały. Najważniejsi twórcy – Lustig, Kraus i Fischl – publikowali swoje kolejne powieści, wydano także świadectwo Rudolfa Vrby, któremu udało się uciec z Auschwitz, oraz liczne teksty podejmujące problem moralny związany z okolicznościami uwięzienia i prześladowania, np. Richarda Glazara czy Hany Bořkovcovej. W tym rozdziale pojawiły się także ważne konstatacje dotyczące różnic pomiędzy krajami i ich pamięcią o Zagładzie:

Czech and Slovak historical culture concerning the Shoah developed rather slowly when compared to literature and film. In the Czech Republic, the memory of the Holocaust had to compete with the memory of Czechs enduring the Nazi occupation. In the Czech lands, antisemitic attacks and pogroms did not take place during or after the war. Czech public opinion did not have to face up to the massacres of the Jews in Jedwabne and Kielce like the Poles or in Topolčany like the Slovaks. For average Czechs, oblivion and indifference towards the persecution of the Jews were rather typical. As Michal Frankl noted, the Holocaust was still ignored in Czech textbooks during the first post-Communist decades (Frankl, 2003) (s. 26).

Autorzy podręcznika podkreślili jednak, że w Czechach skutecznie ignorowano temat obozów romskich, zwłaszcza w Letycji na południu kraju i w Hodoninach na południowych Morawach, do których wysłano Romów z Protektoratu Czech i Moraw. W czasie reżimu komunistycznego wyparto temat tych obozów i nie obchodzono upamiętniających je rocznic. Z kolei nowe elity Słowacji potępiły Zagładę i krytycznie ustosunkowały się do klerykalnego reżimu Republiki Słowackiej z czasu wojny, ale niechętnie przyznawano się do udziału Słowaków w eks-

terminacji Żydów. Winą za śmierć obywateli żydowskiego pochodzenia obarczono Niemców, a nawet samych Żydów, którzy rzekomo „[...] were blamed for antisemitism because they allegedly had not helped Slovaks in their struggle for their rights and had preyed upon the Slovak people” (s. 26). Wydana została także książka Milana Ďuricy *Historia Słowacji i Słowaków* (1995), dofinansowana przez Ministerstwo Edukacji i programowo zakłamująca historię kraju w czasie wojny, którą potępili niezależni historycy i środowiska żydowskie. Po 1990 roku pojawiło się wiele pozycji napisanych przez dzieci ocalałych, sprawców i świadków (np. Milana Richtera, Denisę Fulmekovą, Milana Uhde), powieści podejmujących temat udziału Czechów i Słowaków w hitlerowskich prześladowaniach (np. Jany Juránovej, Magdaleny Platzovej). Jak zauważają autorzy podręcznika, w potransformacyjnej czeskiej i słowackiej literaturze dotyczącej Zagłady pojawiły się także odważniejsze gatunki, takie jak: horror, fantasy, komiks, powieść pornograficzna czy thriller. Wraz z nowatorskimi ujęciami tematu rozpoczęły się także próby dekonstrukcji stereotypów Zagłady (np. wiersze Radka Malego), ale nie wszystkie okazały się trafne, bo środowiska żydowskie zarzucały takiej literaturze relatywizację doświadczenia. Warto wspomnieć także, że wraz z ewolucją wyobraźni dotyczącej literackiej reprezentacji wojennych doświadczeń, w literaturze czeskiej i słowackiej zaczęły być obecne także teksty ukazujące perspektywę homoseksualną (np. Jakuba Katalpy, Susanne Fall).

Osobnym tematem w obrębie literatury najnowszych czasów ujętym w krótkim rozdziale *Looking to the Future* jest wykorzystywanie w przestrzeni publicznej różnorodnych narzędzi elektronicznych, animacji, GIF-ów i memów, które nawiązują do Zagłady. Z jednej strony posługiwanie się nimi budzi kontrowersje, bo świadczy o uniwersalizowaniu i fragmentaryzowaniu tego doświadczenia i sprowadzania go do jednego z wielu tekstów kultury, ale z drugiej strony, przefiltrowanie pamięci o najtragiczniejszych wydarzeniach przez możliwości nowoczesnych środków przekazu uświadamia nam, jakie miejsce zajmuje Zagłada we współczesnym świecie, jaką pełni funkcję w myśleniu o XX i XXI-wiecznej cywilizacji europejskiej i północnoamerykańskiej. Oczywiście nietrudno przeoczyć subtelny różnicę między włączeniem pamięci do współczesnego świata social mediów z banalizacją i brakiem

szacunku dla ofiar (*casus* selfie robionych na tle pomników upamiętniających zamordowanych).

Ostatni rozdział książki *Common Topics, Motifs, and Strategies* podsumowuje wspólne dla literatury polskiej, czeskiej i słowackiej tendencje literackie w książkach podejmujących temat Zagłady. Zdaniem autorów podręcznik jedną z najcharakterystyczniejszych jest sposób przedstawiania sprawców, który wykracza poza spodziewane ramy:

Numerous master narratives and untold mainstream works have been written using the style of tragedy. It may seem that laughter and comedy are not suitable to depict this topic. Nevertheless, they occur in various forms in Holocaust literature. In Nazi ghettos and camps, humour had already begun to be used as a kind of defence against persecution and humiliation (s. 31).

Humor w tekstach o Zagładzie odnaleźć można w każdym okresie, począwszy od pierwszych zapisów, aż po literaturę najnowszą. Często łączono humor żydowski z farsą, czarnym humorem, które miały stanowić przeciwagę dla patosu i moralizatorstwa, które nie są gwarancją poruszenia sumień. Pisarze wykorzystywali humor także do tego, by podkreślić, że wojna nie miała wyłącznie heroicznego wymiaru oraz potrzebę gry z konwencjami literackimi, zbyt wąskimi, by zawrzeć wszystkie aspekty egzystencji.

Podręcznik, z powodu ograniczonej objętości i konieczności dokonywania selekcji materiału, nie stanowi pełnej prezentacji polskiej, czeskiej i słowackiej literatury wobec Zagłady, ale nie taki był jego cel. Pozycję tę należy traktować jako punkt wyjścia do dalszych badań, jako materiał pogładowy, który nie wyczerpuje tematu, ale rozrysowuje możliwe przestrzenie pracy czytelniczej i naukowej, czemu mają pomóc wprowadzone komentarze historyczne i kulturowe, a także sproblematyzowane streszczenia i dołączona bibliografia. Książkę czytałam jako osoba posługująca się natywnie jednym z języków prezentowanych literatur i dość swobodnie poruszająca się w obrębie dwóch pozostałych, ale dla badaczy nieposługujących się tymi językami pozycja ta może być prawdopodobnie jedynym źródłem wiedzy na temat zakresu inwencji artystycznej i bogactwa podejmowanych tematów przez polskich, czeskich

czy słowackich pisarzy. Wspaniale byłoby przeczytać kontynuację tej książki, która objęłaby pozostałe kraje Europy Środkowo-Wschodniej (np. Węgry, Litwę czy Ukrainę), w których doświadczenie Zagłady odcisnęło trwałe ślad i ma swoją literaturę. Wciąż brakuje książek porządkujących dorobek pisarzy, którzy podejmowali trud zapisywania własnych wspomnień lub chcieli utrwalić pamięć o wydarzeniach w imieniu tych, którym nie było to dane. Czasy reżimu komunistycznego w tej części Europy, co można powiedzieć także o krajach południowosłowiańskich, nie ułatwiały tego zadania, a mimo to w każdym pokoleniu pojawiali się odważni twórcy, którym należałoby oddać głos.

Kinga Piotrowiak-Junkiert